

Ivo Glavaš

samostalni istraživač
independent researcher

Istarska 80
Šibenik, Hrvatska

ivo.glavas1@gmail.com
orcid.org/0000-0001-9576-6495

Izvorni znanstveni rad
Original scientific paper

UDK / UDC:
725.1:623.1(497.5 Šibenik)
725.96.025.3/.4(497.5 Šibenik)"2014"

DOI:
10.17685/Peristil.63.2

Primljeno / Received:
4. 9. 2020.

Prihvaćeno / Accepted:
23. 11. 2020.

O rekonstrukcijskim zahvatima na šibenskom kaštelu sv. Mihovila

About the Reconstruction Works
on St. Michael's Fortress in Šibenik

APSTRAKT

U radu se donosi osvrt na radove obnove šibenskog kaštela sv. Mihovila koji su službeno završeni u lipnju 2014. godine. Analiziraju se konzervatorsko-restauratorski metodološki postupci koji su doveli do radikalnih rekonstrukcijskih zahvata na obrambenim bedemima i na podzidu tvrđave te kojima je došlo do uklanjanja ili poništavanja dijela izvornih povijesnih slojeva tvrđave iz razdoblja ranog novog vijeka.

KLJUČNE RIJEČI

kaštel sv. Mihovila, krunište, jugozapadni bedem, sjeverozapadni bedem, sjeveroistočni podzid, rekonstrukcija

ABSTRACT

The paper presents a review of the renovation works of St. Michael's Fortress in Šibenik that were officially completed in June 2014. Methodology procedures in conservation and restoration led to radical renovation works on the defensive walls and retaining wall of the fortress that removed or annulled part of the original historical layers of the fortress from the early modern period.

KEYWORDS

St. Michael's Fortress, Šibenik, crenelation, southwest curtain wall, northwest curtain wall, northeast retaining wall, reconstruction

Uvod

Konzervatorsko-restauratorski radovi na šibensko kaštelu sv. Mihovila proglašeni su službeno završenima 7. lipnja 2014. godine kad je tvrđava otvorena za javnost.¹ Svečano otvorenje bilo je popraćeno u svim vodećim lokalnim i nacionalnim medijima, uključujući internetske portale, a svima zajedničko u naslovu nije bilo otvorenje obnovljene tvrđave sv. Mihovila, već otvorenje ljetne pozornice.² Oko konzervatorsko-restauratorskih radova na tvrđavi vodila se otvorena međusobna javna polemika konzervatora od kojih je jedan sudionik polemike autor dosad jedine monografije o šibenskim fortifikacijama.³ Osnovni sadržaj polemika odnosio se na golem unos novog sadržaja i probijanje tri nova ulaza u tvrđavu. Međutim, cilj je ovog rada, među ostalim, pokazati da nas javne polemike poprilično odvlače od osnovnih višegodišnjih metodoloških problema obnove kaštela sv. Mihovila. Prvenstveno se odnose na poništavanje i uklanjanje dijela važnih novovjekovnih fortifikacijskih elemenata na tvrđavi, bez njihove prave stručne valorizacije. Stoga, u ovom radu pažnja neće biti posvećena unosu novog sadržaja, u vidu ljetne pozornice i servisnih podrumskih prostorija, unutar kaštela sv. Mihovila jer to je zasebna tema.⁴ Za kaštel sv. Mihovila ni od kakvog značaja nije niti istraživanje kronologije konzervatorsko-restauratorskih postupaka, što je ionako gotovo nemoguće budući da ništa od toga nije javno publicirano u stručnim i znanstvenim časopisima.

Osnovni povijesni podaci i literatura o kaštelu sv. Mihovila

Kaštel sv. Mihovila nalazi se na dominantnom 80 metara visokom brdu iznad grada Šibenika, na samom sjevernom rubu prstena gradskih bedema (sl. 1). To je uobičajena pozicija srednjovjekovnih kaštela u odnosu na grad jer njihova je svrha bila kontrola grada i građana. Slična je situacija i s ostalim kaštelima koji su smješteni na rubu dalmatinskih komuna kao što je to slučaj u Zadru, Trogiru i Splitu. U tim slučajevima radilo se o potvrđenim mletačkim kaštelima s jasnom funkcijom kontrole dalmatinskih komuna.⁵ I iz samog zahtjeva Šibenčana prilikom potpisivanja ugovora o predaji grada Veneciji 30. listopada 1412. godine, potpuno je jasno da je kaštel uvijek postavljen protiv grada (koji kontrolira). U točki 6 Ugovora jasno se kaže da Venecija neće podizati nove utvrde u gradu Šibeniku i njegovom

distriktu, a utvrdu Petra Mišlina podignutu u Šibeniku do kraja će razoriti.⁶ Čuzela s pravom pretpostavlja da je utvrda Petra Mišlina zapravo kaštel sv. Mihovila.⁷ Očito su radovi na tvrđavi u doba vojnog izaslanika hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda Petra Mišlina, koji u jednoj drugoj ispravi sebe naziva *capitaneus et vicarius generalis Sibenici*, bili znatni tako da su na Šibenčane ostavili priličan utisak.⁸ Venecija je slično postupila i sa Splićanima prilikom primanja njihovog grada pod „okrilje” Venecije. U članku 5 Splitskog privilegija od 9. srpnja 1420. izričito se kaže da mletačka vlast u Splitu i okolici neće podizati svoje utvrde.⁹ Naravno, takvo stanje nije moglo dugo trajati, pa je već nakon četiri godine 29. kolovoza 1416. godine mletački Senat odgovorio na zahtjev šibenskog kneza i naložio da se u Šibeniku ima sagraditi kaštel, bez obzira što je ugovorom o predaji grada Venecija Šibenčanima prisegnula da to neće učiniti.¹⁰ Na mjestu je kaštela sv. Mihovila od prapovijesti postojala fortifikacijska točka, a vjerojatno i utvrđenje u kasnoj antici, ali osnovna koncepcija i izgled tvrđave kakvu je danas vidimo, pripada razdoblju kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.¹¹ Pokušaji da se različiti dijelovi obrambenih bedema i kula tvrđave datiraju znatno ranije u 13. i 14. stoljeće, nisu utemeljeni na čvrstim znanstvenim dokazima i uglavnom se baziraju na parcijalnoj analizi tehnike gradnje i poziciji dijelova bedema u odnosu na cjelinu, što je metodološki potpuno promašeno.¹²

Do sada objavljena literatura, koja se na cjelovit način bavi kaštelom sv. Mihovila, prilično je oskudna. Prvi takav rad pod naslovom *Šibenske tvrđave* ostao je u rukopisu, a djelo je šibenskog svećenika i povjesničara Krste Stošića. Stošić donosi osnovnu povijesnu kronologiju tvrđave bez ulaženja u analizu i dataciju pojedinih njezinih dijelova.¹³ Pokušaj zaokruženog prikaza povijesnog razvoja kaštela sv. Mihovila donosi Josip Čuzela u svojoj knjizi pod naslovom *Šibenski fortifikacijski sustav*, objavljenoj u Šibeniku 2005. godine.¹⁴ Autor je tvrđavi posvetio jedno poglavlje knjige, ali se iz nepoznatog razloga zadržava samo na interpretaciji srednjovjekovnih i kasnosrednjovjekovnih struktura na tvrđavi bez analize brojnih i značajnih ranonovovjekovnih fortifikacijskih elemenata. Do sada jedini znanstveni rad koji daje osnovne informacije o postojanju novovjekovnih fortifikacijskih elemenata na kaštelu sv. Mihovila objavljen je 2015.

1 Pogled na Šibenik i kaštel sv. Mihovila 2002. godine (foto: Stanko Ferić)

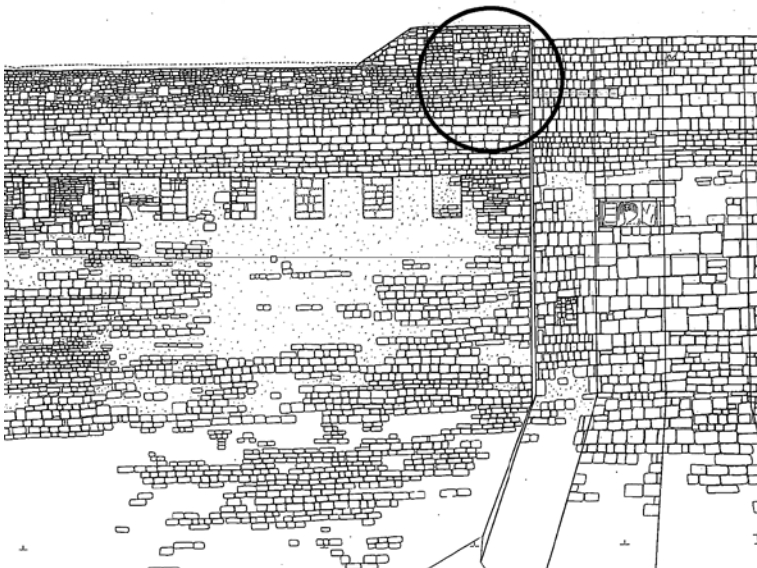
View of Šibenik and St. Michael's Fortress in 2002 (photo: Stanko Ferić)

godine¹⁵ Na mnogo se mjesta različiti autori dotiču kaštela sv. Mihovila, ali ovdje i za ovu svrhu nije ih potrebno navoditi (niti ulaziti u njihovu analizu) jer se niti jedan ne bavi fortifikacijskim strukturama središta tvrđave, s iznimkom nekih radova koji se tiču arheoloških iskapanja unutar tvrđave, što će biti razmatrano u posebnoj poglavlju ovog rada. Dovoljno je zaključiti da još uvijek postoji velika praznina u poznavanju novovjekovnih fortifikacijskih elemenata na kaštelu sv. Mihovila u Šibeniku, a baš ta praznina je (među ostalim) na neki način bila presudna za pogrešan pristup u tretmanu tih elemenata. Poseban problem predstavlja izostanak bilo kakve znanstvene, pa makar i stručne, objave rezultata dugogodišnjih konzervatorsko-restauratorskih radova na kaštelu sv. Mihovila, uključujući i one završne prije otvaranja objekta, kako bi znanstvena javnost mogla kvalificirano prosuditi metodologiju obavljenih zahvata na tvrđavi. Ponešto

o radovima na tvrđavi može se pročitati u knjizi Josipa Čuzele koji je bio dugogodišnji glavni istraživač na objektu, ali nije sudjelovao u završnim konzervatorsko-restauratorskim zahvatima na tvrđavi.¹⁶ Tek u zadnje vrijeme radovi na tvrđavi, kako arheološki tako i konzervatorsko-restauratorski, postaju predmetom znanstvenog interesa istraživača u okviru cjelovite objave.¹⁷

Dva „srednjovjekovna” kruništa na sjeveroistočnom bedemu tvrđave

Početkom 2000-ih godina na završnom dijelu kurtine sjeveroistočnog bedema tvrđave restauriran je niz merlona s otvorima za strijelnice, kao tipično srednjovjekovno krunište, za koje su istraživači pogrešno smatrali da je postojalo na toj razini (sl. 2). Naime, u trenutku kad je vatreno oružje preuzelo glavnu ulogu u ratnim djelovanjima, na srednjovjekovnim tvrđavama i gradskim bedemima napravljene su određene preinake

- 2 Kaštel sv. Mihovila, pozicija dva kruništa na sjeveroistočnom bedemu (foto: Ivo Glavaš)

Position of two crenelations on the southeast curtain wall (photo: Ivo Glavaš)

- 3 Kaštel sv. Mihovila, ostatak puškarnice pri vrhu sjeveroistočnog obrambenog bedema (arhiva Konzervatorskog odjela u Šibeniku)

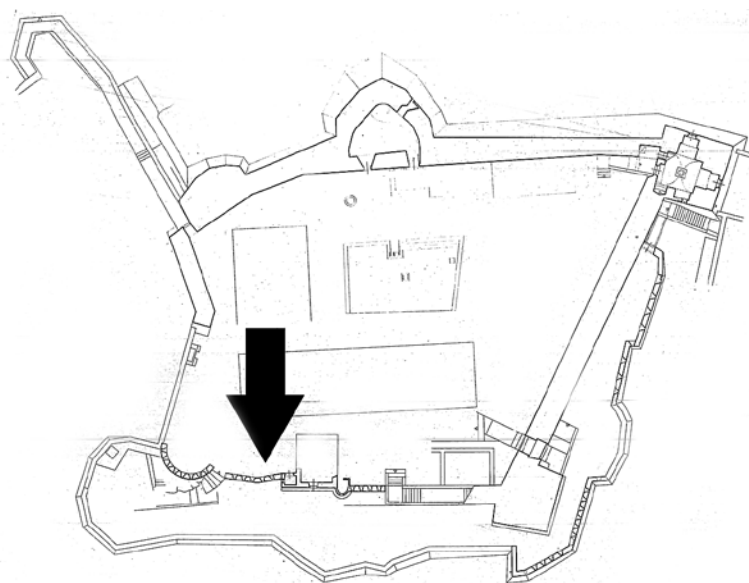
St. Michael's Fortress, gun hole remains at the top of the northeast curtain wall (Conservation Department in Šibenik, archive)

kako bi se poboljšala njihova obrambena moć u novim okolnostima. Tvrđava sv. Mihovila u tom smislu nije nikakva iznimka i na njoj su nastali različiti, tipični novovjekovni vatreni položaji. Stoga je na sjeveroistočnom bedemu u potpunosti podignuta kurtina kako bi se izgradile puškarnice između kula. Ćuzela pogrešno zaključuje da su već u prvim fazama mletačke obnove tvrđave u prvoj polovini 15. stoljeća, kako on piše, istočni i sjeverni obrambeni bedem podignuti u razini današnje šetnice.¹⁸ To je prerano za takve zahvate, posebno stoga što na nižoj razini sjeveroistočnog bedema imamo sačuvano tipično srednjovjekovno krunište koje je u konzervatorsko-restauratorskim radovima i prezentirano. Dakle, barem smo za sjeveroistočni bedem sigurni da već u prvoj polovini 15. stoljeća nije podignut na razinu današnje ophodne šetnice. Tom obrambenom kruništu na nižoj razini sjeveroistočnog bedema nije pridavana važnost, iako je to jasni fortifikacijski element karakterističan za srednjovjekovlje i kasno srednjovjekovlje. Pomalo lakonski je zaključeno da je taj dio bedema do kruništa podignut prije rekonstrukcije tvrđave početkom 15. stoljeća što nikako ne mora odgovarati istini jer upravo je taj element itekako mogao biti i dio prve mletačke faze obnove tvrđave.¹⁹ Tako nakon uspostave kruništa na višoj razini tvrđave imamo dva karakteristična srednjovjekovna kruništa koja su po vremenu nastanka veoma blizu. Kako se mogla dogoditi zabuna? Pošto se kod kurtina s puškarnicama najčešće radi o relativno tankom kamenom zidu s otvorima za vatreno oružje, vrlo se često njihovo kasnije urušavanje događalo uslijed neodržavanja. Ukoliko se takav zid s puškarnicama gotovo u cijelosti poruši, ponekad je teško prepoznati da se radi baš o tom fortifikacijskom elementu. Upravo se to dogodilo na sjeveroistočnom obrambenom bedemu tvrđave sv. Mihovila, gdje je od niza puškarnica preostala samo jedna tik uz središnju poligonalnu kulu. Ona se vidi na nacrtu sjeveroistočnog obrambenog bedema koji je 1978. godine izradio tadašnji Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta u Zagrebu (sl. 3). Na određenoj visini ispod puškarnica ucrtno je i gore spomenuto srednjovjekovno krunište, koje je posve očekivano na manjoj visini od kula. Osim toga, bilo je dovoljno osvrnuti se i na sličnu situaciju na ulazu u tvrđavu sv. Ivana u Šibeniku. Na tom fortifikacijskom objektu bastionskog tipa iz sredine 17. stoljeća, uz sam ulaz u centralni dio tvrđave, nalaze se ostaci niza

zaštitnih puškarnica koje su u gornjem dijelu gotovo potpuno porušene tako da je potreban pažljiv pregled da bi ih se moglo prepoznati.²⁰ Što se može dogoditi prilikom djelomične sanacije i konzervacije oštećenih puškarnica i kako to može izazvati zabunu, najbolje se vidi na primjeru tvrđave u Klisu. Tamo je na sjevernom obrambenom bedemu privremeno saniran niz puškarnica koje nisu u cijelosti obnovljene kao kontinuirani zid prema izvornom stanju, pa se mjestimično može činiti da se radi o srednjovjekovnom kruništu (sl. 4). Očekivano je da se zbog istovrsnog načina zidanja jednostavnih srednjovjekovnih strijelnica na kruništu i puškarnica može dogoditi stanovita zabuna. Međutim, strijelnice nije nikako moguće zamijeniti puškarnicama kod podignute kurtine jer to je bio uobičajen način zidanja i adaptiranja svih tvrđava na Mediteranu u doba ranog novog vijeka. U konkretnom slučaju restauracije kruništa sa strijelnicama, na sjeveroistočnom bedemu tvrđave sv. Mihovila, izostalo je komparativno poznavanje situacije i iskustvo iz drugih mletačkih tvrđava diljem *Stato da Mar*. Na metodološkoj razini, greška se mogla izbjeći tako da je postojeća puškarnica, sačuvana pri vrhu sjeveroistočnog bedema tvrđave, samo konzervirana bez ulaženja u daljnje interpretacijske dubioze.

Restauratorski i rekonstrukcijski zahvati na jugozapadnom bedemu tvrđave

Sjeverozapadni i jugozapadni obrambeni bedem kaštela sv. Mihovila bili su gotovo do temelja porušeni kao rezultat dvije eksplozije barutane 1663. i 1752. godine.²¹ To stanje vidljivo je na najvažnijem dosad poznatom novovjekovnom grafičkom izvoru za poznavanje kaštela sv. Mihovila, Coronellijevom crtežu tvrđave koji se nalazi u biblioteci Marciana u Veneciji u grafičkoj mapi pod nazivom *Parte delle Fortezze della Repubblica di Venezia, sec. XVII-XVIII*.²² Uz crtež postoji i detaljni popratni opis fortifikacijskih elemenata tvrđave, a za taj dio bedema izričito piše: „recinto distrutto sin al fondamento”.²³ Kako je Coronellijev crtež tvrđave moguće relativno precizno datirati u završnicu 17. stoljeća, jasno je da je on nastao točno između dvije eksplozije barutane na tvrđavi.²⁴ Prema tome, crtež pokazuje stanje nakon prve eksplozije koja je očito već prouzročila katastrofalnu štetu.²⁵ Sudeći prema preciznim arhitektonskim nacrtima tvrđave, koje je 1972. godine izradio Institut za povijest umjetnosti, mletačke vlasti na mjestu porušenog jugozapadnog bedema

- 4 Tvrđava Klis, puškarnice na sjevernom bedemu (foto: I. Glavaš)

Klis Fortress, gun holes on the north curtain wall (photo: I. Glavaš)

- 5 Kaštel sv. Mihovila, nacrt izvornog stanja jugozapadnog bedema, arhiva Konzervatorskog odjela u Šibeniku

St. Michael's Fortress, drawing of the original southwest curtain wall, Conservation Department in Šibenik, archive

- 6 Kaštel sv. Mihovila, arhivska fotografija jugozapadnog bedema

St. Michael's Fortress, archival photograph of the southwest curtain wall

preuzeto iz / source: URL: <https://www.sebenico.com/our-works/sibenske-zidine-i-kule/> (25. 4. 2020.)

- 7 Kaštel sv. Mihovila, današnje stanje jugozapadnog bedema (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, southwest curtain wall today (photo: I. Glavaš)

tvrdave sv. Mihovila nisu podizale novi obrambeni bedem većih gabarita. Na tom mjestu sagrađen je tanji obrambeni zid s nizom puškarnica, što je pružalo dovoljnu zaštitu dijelu tvrđave okrenute prema gradu Šibeniku. Unutar tog zida s puškarnicama vidljivi su i neki objekti tvrđave koji su bili sastavni dio obrambenog zida (sl. 5). To stanje vidi se i na arhivskim fotografijama jugozapadnog bedema tvrđave, koje su snimljene iz velike blizine, a vide se i objekti unutar i po sredini tog zida (sl. 6). Međutim, nakon pažljivog pregleda fotografija nije posve sigurno jesu li na tim puškarnicama provedene intervencije i tijekom perioda austrijske uprave u Dalmaciji. Ono što sa sigurnošću možemo zaključiti jest da je Venecija sigurno nešto poduzela da zaštiti dijelove bedema tvrđave koji su bili porušeni u eksplozijama barutane, i da ono što je poduzela može jedino biti gradnja niza puškarnica u skladu s tadašnjom fortifikacijskom logikom.²⁶ Već na samom početku konzervatorsko-restauratorskog zahvata na tvrđavi, tijekom 1990-ih godina, te su puškarnice na jugozapadnom bedemu tvrđave uklonjene, a na tom mjestu podignut je tek početak nečega što je trebalo predstavljati zamišljeni srednjovjekovni bedem. Pri tome ni na koji način nije valorizirana vrijednost puškarnica iz razdoblja ranog novog vijeka. Prilikom uklanjanja puškarnica, uklonjeni su i povijesni objekti tvrđave koji su sagrađeni u tom zidu, također bez ikakve valorizacije, iako se najvjerojatnije radi o mletačkim objektima. Taj postupak, nažalost, ne čudi, jer se valorizaciji objekata i fortifikacijskih elemenata, koji su preostali na šibenskim tvrđavama, i inače pristupalo bez ikakve komparativne analize pa ih se olako pripisivalo čak 20. stoljeću. To je vidljivo iz brojnih primjera, od kojih navodimo slučajeve mletačke barutane na tvrđavi sv. Ivana, koja je trebala biti uklonjena s tvrđave, zatim pomoćnih vrata na tvrđavi sv. Ivana, za koja se pretpostavljalo da su recentno probijena, i na kraju mletačke barutane na tvrđavi sv. Nikole za koju se tvrdilo da je zatvor, iako se zatvor u tvrđavi nalazi na sasvim drugom mjestu.²⁷ Na šibenskim fortifikacijskim objektima iz mletačkog perioda ionako je preostalo veoma malo objekata, tako da je ovo uklanjanje objekata na kaštelu sv. Mihovila jedna od većih takvih intervencija. O malom broju sačuvanih objekata na šibenskim tvrđavama svjedoči i austrijski časnik i vojni inženjer Maximilian de Traux koji je, nakon obilaska fortifikacija u nekadašnjoj mletačkoj Dalmaciji pri kraju Prve austrijske uprave

u Dalmaciji 1805. godine, napisao svojevrsni priručnik za austrijskog nadvojvodu Johanna pod naslovom *Festungen Dalmatiens und Albaniens nebst vorliegenden Inseln, und Beschreibung*.²⁸ De Traux o stanju objekata unutar šibenskih fortifikacija piše: „In der ganzen Festung und deren Forts sind wenige Militair Gebäude, und die bestehenden sind meistens zerstört.”²⁹ Da se plan uklanjanja „recentnih” građevina ostvario, ostali bismo gotovo bez ijednog izvornog objekta na šibenskim fortifikacijama. Naposljedku je završnim radovima na tvrđavi 2014. godine sazidan tj. podignut do pune ophodne visine novi jugozapadni obrambeni bedem koji pokušava asociirati na srednjovjekovlje (sl. 7). Kod toga uopće nisu bili poznati osnovni gabariti, tehnika zidanja i ostali eventualni fortifikacijski elementi bedema, već je zid naprosto sazidan pravilnim uslojenim kame-njem većeg formata.

U javnoj polemici oko obnove kaštela sv. Mihovila centralno mjesto zauzima probijanje tri nova servisna ulaza u tvrđavu, od kojih je jedan probijen pri dnu jugozapadnog bedema.³⁰ Na toj strani tvrđave zaista je postojao još jedan ulaz, ali on, naravno, nema nikakve veze s neprimjerenom intervencijom probijanja bedema tijekom recentnih radova obnove tvrđave. Taj ulaz ima isključivo veze s rušenjem bedema tijekom katastrofalnih eksplozija barutane i njihovog prilagodavanja novonastaloj situaciji. Naime, na Coronellijevim crtežima tvrđave doista se vide stepenice kojima se iz pravca podzida ulazilo na jugozapadni bedem tvrđave.³¹ Ostaci tih stepenica otkriveni su u istraživanjima jugozapadnog bedema 1994. godine (sl. 8). Nema nikakve sumnje da se radilo o mletačkim stepenicama koje su sagrađene nakon prve eksplozije barutane. Međutim, na tom dijelu bedema, tik uz njih, postojale su još jedne stepenice koje se odlično vide na arhivskim fotografijama za koje je istraživač tvrđave Ćuzela ustvrdio da ih je vrlo teško datirati.³² Dakle, u konzervatorskim istraživanjima s početka 1990-ih godina propuštena je prilika da se interpretira, valorizira i konzervira novovjekovna situacija oko ulaza na ostatke jugozapadnog bedema i da se jasno razdvoje povijesni novovjekovni slojevi kojih je moglo biti najmanje dva.

Restauratorski zahvat kojim se pokušalo uspostaviti jedinstvo „srednjovjekovnog” stila na jugozapadnom bedemu kaštela sv. Mihovila metodološka je paradigma pristupa obnovi tvrđave. No, niti ta paradigma na tvrđavi nije provedena

8 Kaštel sv. Mihovila, ostaci stepenica uz jugozapadni bedem (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, staircase remains along the southwest curtain wall (photo: I. Glavaš)

- 9 Kaštel sv. Mihovila, nove stepenice i servisni tunel ispod sjeverozapadnog bedema (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, new staircase and utility tunnel under the northwest curtain wall (photo: I. Glavaš)

- 10 Kaštel sv. Mihovila, kvadratna kula na uglu sjeverozapadnog i jugozapadnog bedema (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, square tower on the corner of the northwest and southwest curtain walls (photo: I. Glavaš)

konzekventno jer novovjekovne su puškarnice na ostalim dijelovima tvrđave u podzidu sačuvane i nije ni postojala namjera da se uklone. U jedinom dostupnom materijalu o istražnim radovima na tvrđavi sv. Mihovila, knjizi Josipa Čuzele, naslućuje se razlog za takve postupke. Naime, ne može se oteti dojmu da je autor knjige svo vrijeme u potrazi za srednjovjekovnim fortifikacijskim elementima na tvrđavi sv. Mihovila. Tako je, primjerice, za puškarnice na jugoistočnom podzidu tvrđave olako ustvrdio da su austrijske i na isti način povezivao i u isti povijesni kontekst stavljao sve intervencije iz ranog novog vijeka na tvrđavi.³³ U istom stilu komentira elemente jugozapadnog bedema tvrđave: „Recentni zid koji je danas izgrađen na tvrđavi na mjestu gdje nedostaje originalni zid improvizacija je koja ne prati pravce protezanja nekadašnjeg zida.”³⁴ Nakon takvog stava, bez dublje znanstvene provjere i komparativne analize, ne treba čuditi ni radikalni restauratorski zahvat na jugozapadnom bedemu tvrđave tj. uklanjanje novovjekovnog sloja s nizom puškarnica. Nažalost, na kraju se može kazati da nakon završnog restauratorskog zahvata 2014. godine, jugozapadni dio obrambenog bedema tvrđave sv. Mihovila više nije moguće dodatno istražiti. U pitanju je i karakter revizijskog zahvata, koji bi zbog postojanja detaljne tehničke dokumentacije bio moguć, ali za sobom bi povlačio još niz zahvata na bedemima tvrđave.

Radikalni zahvati na sjeverozapadu tvrđave

Posebno dramatična preoblikovanja i radikalne zahvate tijekom završne obnove 2014. godine tvrđava je doživjela na svom sjeverozapadnom dijelu. Naime, pored već uobičajenog dizanja porušenog dijela sjeverozapadnog bedema u punu visinu, u postojećem nasipu ispod bedema sagrađen je novi servisni ulaz u formi tunela, a u samom uglu sjeverozapadnog i jugozapadnog bedema potpuno nova kvadratna kula.³⁵ Prema Coronellijevim crtežima tvrđave sv. Mihovila, između sjeverozapadnog bedema i podzida tvrđave u ranom novom vijeku postavljene su dvije topovske bitnice: batteria Barone i batteria Span. Batteria Barone nazivom odmah asocira na baruna Christophu Martina von Degenfelda, zapovjednika obrane Šibenika na samom početku Kandijskog rata (1645. – 1669.), pa oko njezine datacije nema nikakve dvojbe.³⁶ Batteria Barone po Coronelliju nalazila se iznad samog sjeverozapadnog podzida tvrđave. Treba naglasiti da je ta

bitnica postavljena na tvrđavu prije prve eksplozije barutane i rušenja sjeverozapadnog bedema tvrđave 1663. godine. Bateria Span, za koju nemamo dodatnih podataka tj. ne znamo po kojem je mletačkom vojnom inženjeru ili zapovjedniku dobila ime, trebala se izgraditi iznad nje (*si deve fare*), tik uz sjeverozapadni bedem tvrđave. Ipak, bez obzira što nemamo поближе vremenske odrednice za topovsku bitnicu Span, možemo opravdano pretpostaviti da je i ona nastala prije prve eksplozije barutane na tvrđavi 1663. godine, kao i bitnica Barone, jer i sve su ostale artiljerijske bitnice na tvrđavi povezane s početnim desetljećem Kandijskog rata.³⁷ Stoga nasip na mjestu pretpostavljene bitnice Span, po svoj prilici, predstavlja fortifikacijski element koji je posebno izgrađen, a nije nastao kao posljedica urušavanja sjeverozapadnog bedema tvrđave nakon eksplozija barutane. Na arhivskim fotografijama tvrđave vidi se golemi nasip odmah uz sjeverozapadni bedem tvrđave, koji je zapravo ostatak topovske bitnice kod Coronellija, nazvane batteria Span.³⁸ Prilikom završnih konzervatorsko-restauratorskih radova kojima je, u ovoj fazi, zaključena obnova tvrđave 2014. godine, na tom mjestu sagrađeno je dvokrako stubište koje vodi do jednog od ulaza u tvrđavu, a pri dnu nasipa nekadašnje topovske bitnice probijen je tunel u funkciji kolnog pristupa u iskopane podrumske etaže tvrđave (sl. 9). Na taj način posve je poništena prava funkcija nasipa, koja uopće nije prepoznata. Dvokrako stubište, kojim se s te strane ulazi u tvrđavu, ima karakter monumentalnog prilaznog stubišta i nekakvog svečanog glavnog ulaza na pozornicu unutar platoa tvrđave. Nekim čudom, u velikoj mjeri sačuvan je izvorni nasip, koji je gotovo sigurno predstavljao topovsku bitnicu iz mletačkog perioda, ali s te strane zadan i jedan od najvećih vizualnih udaraca tvrđavi sv. Mihovila. Tako sada taj ulaz u tvrđavu predstavlja novi glavni ulaz, koji se prosječnom posjetitelju tvrđave može učiniti kao povijesni ulaz, što je ozbiljan metodološki promašaj.

Na toj strani tvrđave dogodio se još jedan, upravo nevjerojatan, restauratorski zahvat. Na samom uglu koji tvore jugozapadni i sjeverozapadni bedem, s unutrašnje strane, sagrađena je nova kvadratna kula u punoj visini (sl. 10). Štoviše, kula je sagrađena s unutrašnje strane obrambenog bedema kao da se radi o kakvoj kuli u obrambenom bedemu rimskog vojnog logora. Iz dostupne stručne i znanstvene literature nije vidljiv razlog

11 Kaštel sv. Mihovila, sjeveroistočni podzid nakon obnove (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, northeast retaining wall after restoration (photo: I. Glavaš)

12 Kaštel sv. Mihovila, izvorni ostatak sjeveroistočnog podzida (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, original remain of the northeast retaining wall (photo: I. Glavaš)

- 13 Kaštel sv. Mihovila, „uho” u središtu sjeveroistočnog podzida (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, "ear" in the centre of the northeast retaining wall (photo: I. Glavaš)

- 14 Kaštel sv. Mihovila, vanjski obrambeni bedem okomit na sjeveroistočni podzid (foto: I. Glavaš)

St. Michael's Fortress, outside curtain wall perpendicular to the northeast retaining wall (photo: I. Glavaš)

za takav postupak, niti je na tom mjestu dokazano postojanje kvadratne kule. Istraživač tvrđave Čuzela, nasuprot tome, izrijekom kaže kako niti jedan sačuvani tlocrt kaštela sv. Mihovila na tom mjestu ne potvrđuje postojanje kule.³⁹ Prema dostupnim povijesnim tlocrtima, tvrđava je na tom mjestu završavala ostrim uglom koji su tvorili sjeverozapadni i jugozapadni bedem, a ostaje otvoreno pitanje precizne datacije polukružnog zida s puškarnicama, na jugozapadnom bedemu blizu ugla, koji se vidi na arhivskim fotografijama i nacrtu tvrđave iz 1972. godine Instituta za povijest umjetnosti.⁴⁰ Nova ugaona kula predstavlja novi ulaz na plato tvrđave i čini funkcionalnu cjelinu s pristupnim stepenicama uspostavljenim na izvornom nasipu nekadašnje bitnice Span. To je pojedinačno najproblematičniji zahvat na tvrđavi. Zajedno s gradnjom servisnog tunela u prostoru između sjeverozapadnog bedema i podzida tvrđave, najteži je udarac u povijesno tkivo kaštela sv. Mihovila. Neki od tih zahvata nisu posve ireverzibilni, ali namjenu tog prostora nije moguće promijeniti bez da se poremete osnovni tokovi novog sadržaja u tvrđavi.

Restauratorski postupci na sjeveroistočnom podzidu tvrđave i oko njega

Posebna su kategorija zahvata na kaštelu sv. Mihovila restauratorski postupci na sjeveroistočnom podzidu i u njegovoj neposrednoj blizini, a koji su se odvijali nakon formalnog otvorenja kaštela sv. Mihovila za posjetitelje 2014. godine. Sjeveroistočni podzid tvrđave naveden je na Coronellijevim nacrtima kao *falsa bragha* i prikazan je prilično precizno u odnosu na stvarno stanje na terenu.⁴¹ Manja odstupanja od stanja na terenu odnose se na mjesto spoja sjeveroistočnog podzida i poligonalne kule u formi barbakana na krajnjoj sjeveroistočnoj točki tvrđave. Taj sjeveroistočni prostor tvrđave obrambeno je bio vrlo osjetljiv jer je zbog malog nagiba terena neprijatelj lako mogao prići kaštelu sv. Mihovila.⁴² Sjeveroistočni podzid izvorno je na nekim mjestima imao pokos koji je sagrađen kako se zid, zbog nalijeganja na stijenu i pod teretom nasipa, iznutra ne bi urušio. Međutim, treba naglasiti da pokos na sjeveroistočnom podzidu nije bio kontinuiran, a identičnu situaciju imamo na jugoistočnom i jugozapadnom podzidu tvrđave. Restauratorskim zahvatom u novije vrijeme sjeveroistočni podzid u potpunosti je izveden s pokosom, a zidan je pravilnim kamenjem slaganim u ujednačenim redovima, što uopće ne odgovara

izvornom stanju (sl. 11). Naime, vanjsko lice sjeveroistočnog podzida gotovo uopće nije postojalo, a kako je ono izgledalo može se samo naslutiti na manjem neobnovljenom izvornom dijelu odmah do poligonalne kule (sl. 12). Na tom dijelu nema ni pokosa niti je kamena struktura tako pravilna kao na restauriranom dijelu zida. Osim toga, negdje po sredini sjeveroistočnog podzida izveden je neobičan zaokret bedema u formi „uha”, koji nema opravdanja u stanju na terenu i povijesnim podacima o tom bedemu (sl. 13). Na tom mjestu postoje kamene stube od vremena kad je tvrđava prestala biti vojni objekt. Nakon restauratorskog zahvata sjeveroistočni podzid izgleda kao strano tijelo koje nema nikakve veze s ostalim fortifikacijskim elementima tvrđave. Sam završetak sjeveroistočnog podzida je improvizacija, s obzirom da taj dio iznad hodne površine s unutrašnje strane podzida uopće nije bio sačuvan pa ne posjedujemo važnu informaciju je li pri kraju podzida bio niz puškarnica, kao što je to slučaj na jugoistočnom podzidu, i kako je uopće na samom završetku sjeveroistočni podzid izgledao. Dakle, sjeveroistočni podzid posve je proizvoljno restauriran i on danas ni na jedan način ne odgovara izvornoj situaciji. Odgovarajući metodološki postupak za taj dio tvrđave bio je isključivo konzervacija zatečenog, a ne restauracija u nepoznato stanje.

U neposrednom kontaktu sa sjeveroistočnim podzidom, okomito u odnosu na njega prema sjeveroistoku, izgrađen je kraći dio vanjskog obrambenog bedema (sl. 14). Na tom mjestu nije bilo nikakvih arheoloških tragova zidova pa nije jasno temeljem čega je na tom mjestu restauriran prilično debeo zid u formi obrambenog bedema. Je li to bio pokušaj da se izvede restauracija nekadašnjeg obrambenog bedema koji je sagrađen 1657. godine u doba Kandijskog rata i generalnog providura Antonija Bernarda, a pod direktnim nadzorom vojnog zapovjednika Camilla Gonzage?⁴³ Ako jest, možemo reći da se radi o teškoj pogrešci jer taj je bedem djelomično sačuvan pedesetak metara sjevernije, točno na mjestu gdje se spaja s ostacima Dolačkog bedema; upravo onako kako se vidi na svim grafičkim prikazima šibenskih fortifikacija. Njegova je pozicija jasno vidljiva i na arhivskim fotografijama kaštela sv. Mihovila.⁴⁴ Objašnjenje razloga za opisane restauratorske postupke na sjeveroistočnom podzidu tvrđave, i gradnja dodatnog dijela bedema okomito na taj podzid, ostat će nepoznata i zbog toga što o tim zahvatima nema javno objavljenog stručnog ni znanstvenog materijala.

Ekskurs o arheološkim istraživanjima i crkvi sv. Mihovila

Do danas nije objavljeno cjelovito izvješće o rezultatima arheoloških iskopavanja koja su provedena u unutrašnjosti kaštela sv. Mihovila, a nalazi arhitekture nisu valjano interpretirani.⁴⁵ Sve što nalazimo u literaturi crtice su o slučajnim nalazima i vršenim iskopavanjima te načelni zaključak da je prostor na kojem se nalazi tvrđava nastanjen još od prapovijesti, a da je u kasnoantičko doba postao značajna utvrđena točka koja je mogla inicirati nastanak naselja.⁴⁶ Takve tvrdnje pojačala je spolija, fragment ranokršćanskog prozorskog pilastra uzidan u obrambeni bedem tvrđave. Pretpostavka je da potječe iz kasnoantičke crkve posvećene sv. Mihovilu koja je trebala postojati unutar same tvrđave ili u njezinoj neposrednoj blizini.⁴⁷ Neznatno više podataka o arheološkim iskapanjima na kaštelu sv. Mihovila odnosi se na srednji vijek. Spominje se slučajni nalaz predromaničkog kamenog ulomka, od kojeg je navodno sačuvan crtež, i konstatira da unutar platoa tvrđave ne postoje ostaci sakralnog objekta.⁴⁸ Međutim, srednjovjekovna i potencijalno kasnoantička crkva u kaštelu sv. Mihovila tražena je na posve pogrešnom mjestu. Lucius u svojoj povijesti Trogira, kad opisuje čudo sv. Ivana Trogirskog s pojavom golubice tijekom mise u crkvi sv. Mihovila u kaštelu u Šibeniku pred kraljem Kolomanom, jasno piše: „nella Chiesa di S. Michel Arcangelo, situata all' hora fuori di Sebenico sopra la cima del colle, ed hora rinchiusa nel Castello.”⁴⁹ Lucius objavljuje svoju knjigu u Veneciji 1673. godine, i suvremenik je događanja u Kandijskom ratu, pa je mogao znati da je perimetar šibenskog kaštela sv. Mihovila proširen novovjekovnim topovskim bitnicama na istoku i na zapadu.⁵⁰ Crkva o kojoj je riječ zapravo je današnja grobljanska crkva sv. Ane koja je posvećena i Blaženoj Djevici Mariji. To je Gospa od Kaštela iz povijesnih izvora. Ta se crkva u notarskim spisima od početka 15. stoljeća zove crkva sv. Marije i sv. Mihaela od Kaštela, a kasnije samo Gospa od Kaštela.⁵¹ Maximilian de Traux, štoviše, 1805. godine tvrđavu iznad Šibenika naziva kaštelom sv. Ane, očito prema crkvi, a za samu crkvu kaže da je bez krova što je posljedica, ne tako davne, druge eksplozije barutane na tvrđavi 1752. godine.⁵² Stanovitu zabunu da se crkva nalazila unutar platoa tvrđave unio je nacrt Franje Zavorea iz 1798. godine na kojem je prikazana golema crkva unutar kaštela sv. Mihovila.⁵³ Ni na jednom drugom povijesnom nacrtu ne postoji

sakralni objekt unutar kaštela sv. Mihovila, uključujući one najpouzdanije kao što su Coronellijevi nacrti tvrđave. Upitno je ne samo je li tako velika crkva mogla biti unutar fortifikacijskih objekata, nego i koliko je uopće vjerodostojan nacrt Franje Zavorea. Teško je očekivati da se od tolike crkve ne bi našao ni najmanji arheološki trag. Tim više je čudno da je u novosagrađenom platou tvrđave, izrađenom od lijepog pravilno složenog klesanog kamena, u zapadnom uglu prezentirana nikad pronađena crkva sv. Mihovila. Takva prezentacija nepostojeće i nepronađene crkve predstavlja sam vrhunac metodoloških postupaka na kaštelu sv. Mihovila.

Zaključna razmatranja

Konzervatorsko-restauratorski zahvati na kaštelu sv. Mihovila 2014. godine označili su početak velikih završnih radova rekonstrukcije na šibenskom fortifikacijskom sustavu. Nakon nje, predmetom zahvata obnove postale su sve mletačke tvrđave u Šibeniku i njegovoj neposrednoj blizini: tvrđava sv. Barone, tvrđava sv. Ivana i tvrđava sv. Nikole.⁵⁴ To su, za razliku od kaštela sv. Mihovila, bastionske tvrđave polovine 16. i polovine 17. stoljeća. U međuvremenu je tvrđava sv. Nikole 9. srpnja 2017. godine upisana na popis svjetske kulturne baštine UNESCO-a.⁵⁵ Međutim, kaštel sv. Mihovila doživio je preinake koje nas metodologijom i izvedbom rekonstrukcijskih zahvata na kulturnom dobru simbolički vraćaju u romantizam 19. stoljeća i vrijeme stilskog restauriranja.⁵⁶ Ti postupci nisu samo karakteristični za završnu obnovu tvrđave 2014. godine, nego predstavljaju kontinuitet konzervatorsko-restauratorskih radova na njoj. Ne možemo se oteti dojmu da su intervencije na kaštelu sv. Mihovila u Šibeniku svojevrstan, iako zakašnjeli, nastavak onih stremljenja u hrvatskoj konzervatorskoj praksi nakon Drugog svjetskog rata kad su odbacivane tradicijske zasade srednjoeuropske konzervatorske i talijanske restauratorske prakse koje su početkom 20. stoljeća bile prevladavajuće u Hrvatskoj.⁵⁷ Konzervatorsko-restauratorski zahvat na kaštelu sv. Mihovila u Šibeniku dijelom je nastavak tog „konzervatorskog pravca”, a sve ostalo klasični su rekonstrukcijski postupci koji su na prostor Hrvatske kao moda počeli prodirati od 1970-ih godina prošlog stoljeća.⁵⁸ Upitno je u kojoj su mjeri restauratorski postupci na tvrđavi u skladu s 9. i 11. člankom tzv. Venecijanske povelje koji se odnose na osnovne principe restauratorskog postupanja.⁵⁹

Kaštel sv. Mihovila, nakon završnih zahvata 2014. godine, dobio je novu namjenu ljetne pozornice za različite scenske izvedbe koja je u svemu financijski samodostatna i, među ostalim, osigurava trajno održavanje kulturnog dobra. Zbog svega toga, teško je govoriti o eventualnoj reviziji konzervatorsko-restauratorskih i rekonstrukcijskih zahvata na tvrđavi bez da se poremete osnovni tijekovi njezine nove, sadašnje namjene. Na kraju, treba naglasiti da je svaki konzervatorsko-restauratorski zahvat na fortifikacijskim objektima povezan s osnovnom teškoćom oko namjene budući da stare (izvorno obrambene) namjene više odavno nemaju. Stoga je najveći izazov prezentacija slojevitosti fortifikacijskog objekta sukladno općeprihvaćenim međunarodnim konzervatorskim standardima.

BILJEŠKE

- 1 Osnovni podaci o tome mogu se naći na službenim internetskim stranicama javne ustanove koju je Grad Šibenik osnovao pod nazivom „Tvrđava kulture”. Završni konzervatorsko-restauratorski radovi počeli su 28. travnja 2012. godine, a projekt je službeno završen 15. srpnja 2014. godine iako je sama tvrđava službeno otvorena nešto više od mjesec dana ranije. Vidi: URL: <https://tvrđava-kulture.hr/hr/tvrđava-sv-mihovila/revitalizacija-tvrđave/> (25. 4. 2020.)
- 2 Evo karakterističnog primjera: *Šibenik dobio novu ljetnu pozornicu na tvrđavi sv. Mihovila*, URL: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/sibenik-dobio-novu-ljetnu-pozornicu-na-tvrđavi-sv-mihovila---339548.html> (25. 4. 2020.)
- 3 Diana Ferić, *Skandal na tvrđavi svetog Mihovila otvorio nova-stara pitanja*, URL: <https://mok.hr/vijesti/item/12075-skandal-na-tvrđavi-svetog-mihovila-otvorio-nova-stara-pitanja> (25. 4. 2020.)
- 4 O tome vidi vrijedan kritički tekst Pavaše Vežića: Pavaša Vežić, „Tvrđava kao teatron u Šibeniku i Grad kao kulisa u Dubrovniku,” *Kvartal* 3-4 (2016.): 4-5.
- 5 Detaljnu analizu pozicije i svrhe mletačkog kaštela u Zadru vidi kod: Emil Hilje, „Mletački kaštel u Zadru,” *Ars Adriatica* 1 (2011.): 110.
- 6 *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, ur. Josip Barbarić, Josip Kolanović (Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1986.), 197.
- 7 Josip Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav* (Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 2005.), 31.
- 8 *Šibenski diplomatarij*, 178.
- 9 *Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike*, ur. Šime Ljubić, Sv. 8 (Zagreb: JAZU, 1886.), 25.
- 10 *Listine VII*, 225. Splićani već iste 1420. godine, kad su se predali Veneciji, krajem prosinca šalju izaslanstvo u Veneciju s molbom Senatu da se u Splitu sagradi kaštel. (*Listine VIII*, 61.) O splitskom kaštelu, njegovoj gradnji i povijesti vidi kod: Katja Marasović, „Mletački kaštel u Splitu. Izgradnja i preobrazbe,” *Prostor* 20 (2012.): 251-263.
- 11 Slažem se sa Zelićem koji izrijeком kaže da „ponajprije zbog brojnih pregradnji u funkciji namjene, a potom i razaranja u eksplozijama (u XVII. i XVIII. stoljeću) ništa od vidljivih građevinskih struktura kaštela nije moguće datirati prije XV. stoljeća.” Danko Zelić, „Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku,” doktorska disertacija (Sveučilište u Zagrebu, 1999.), 92.
- 12 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 30.
- 13 Krsto Stošić, *Šibenske tvrđave*, rukopis, 1-3.
- 14 Radi se, zapravo, o tiskanoj objavi magistarskog rada autora pod naslovom „Srednjovjekovna fortifikacijska arhitektura grada Šibenika” iz 1995. godine.
- 15 Ivo Glavaš, „Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijskom ratu.” *Portal* 6 (2015): 93-98.
- 16 Završnim konzervatorsko-restauratorskim radovima na kaštelu sv. Mihovila rukovodi konzervator Miro Škugor, djelatnik Konzervatorskog odjela u Šibeniku. Vidi o tome u polemici kod: Ferić, *Skandal na tvrđavi*.
- 17 Ivo Glavaš, Andrija Nakić i Josip Pavić, „Sperone – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 41/42 (2017.): 35-44. Autori donose rezultate arheoloških, povijesnih i konzervatorskih istraživanja obrambenog položaja na krajnjem sjeverozapadu tvrđave u podzidu. To je, začudo, nakon dugogodišnjih istraživačkih kampanja na tvrđavi, prva cjelovita znanstvena objava rezultata istraživanja.
- 18 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 37.
- 19 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav* 36.
- 20 Ivo Glavaš, Josip Pavić, „Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja,” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40 (2017.): 95-96.
- 21 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 38.
- 22 O Coronellijevu crtežu vidi kod: Ivo Glavaš, „Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijskom ratu,” *Portal* 6 (2015.): 93-95.
- 23 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 94.
- 24 O dataciji Coronellijevih crteža vidi kod: Ante Blaće, „Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli’s Isolario Mari, Golfi, Spiagge, Porti, Città...,” *Annales, Series Historia et Sociologia* 24 (2014.): 239-252.
- 25 Postojanje još jednog Coronellijevog crteža kaštela sv. Mihovila s detaljnim opisom fortifikacijskim elementa nije bilo poznato autoru knjige o šibenskim fortifikacijama, Josipu Čuzeli, koji inzistira na drugoj eksploziji barutane 1752. godine kao presudnoj za rušenje sjeverozapadnog i jugozapadnog bedema tvrđave. (Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 39-40). Poučeni iskustvom katastrofalne eksplozije barutane na tvrđavi 1663. godine, mletačke vlasti novu su barutanu kaštela sv. Mihovila planirale sagraditi izvan sjeverozapadnog podzida tvrđave, a iza tzv. Dolačkog gradskog bedema što se lijepo vidi na svim Coronellijevim crtežima tvrđave. (Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 94) Novi objekt barutane nacrtan je na način kako se barutane na tvrđavama crtaju i tipičan je mletački tip barutane kakve pronalazimo posvuda na teritorijima pod kontrolom Venecije i u samoj Veneciji. O tipologiji mletačkih barutana vidi kod: Ivo Glavaš, „Barutane (polveriere) na tvrđavama sv. Nikole i sv. Ivana u Šibeniku,” *Ars Adriatica* 7 (2017.): 213-225. Međutim, je li ta nova barutana ikad sagrađena nije moguće potvrditi, a terenski pregled također nije dao rezultate jer prostor ispod tvrđave danas je izgrađen i posve preoblikovan.
- 26 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 96.
- 27 Glavaš i Pavić, „Tvrđava sv. Ivana,” 94-97.; Glavaš, „Barutane,” 220-221.
- 28 Andrej Žmegač, „Priručnik za Dalmaciju: De Trauxov opis iz 1805.,” *Ars Adriatica* 6 (2016.): 199-208.
- 29 Maximilian de Traux, *Festungen Dalmatiens und Albaniens nebst vorliegenden Inseln, und Beschreibung*, rukopis (Zadar, 1805.), 13.
- 30 URL: <https://vijesti.hrt.hr/203887/tvrđava-sv-mihovila-dobila-jos-tri-ulaza> (25. 4. 2020.)
- 31 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 94-95.
- 32 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 40.
- 33 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 43.
- 34 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 40.
- 35 Podizanje sjeverozapadnog bedema tvrđave u punu visinu nije potrebno posebno komentirati, jer je taj zahvat u svemu isti kao zahvat na jugozapadnom bedemu.
- 36 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 95.
- 37 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 95-96.
- 38 Vidi 6. ilustraciju kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 96.
- 39 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 39-40.
- 40 Izbor nacrtu tvrđave vidi kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 94-95. Posebno treba naglasiti da su se Coronellijevi nacrti kaštela sv. Mihovila pokazali jako pouzdanima.
- 41 Vidi Coronellijeve nacрте kaštela sv. Mihovila s pripadajućim opisom fortifikacijskih elemenata kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 94.
- 42 Čuzela, *Šibenski fortifikacijski sustav*, 46.
- 43 O tom bedemu vidi kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 96.
- 44 Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 96.

REFERENCES

- 45 U podrumskim prostorima kaštela sv. Mihovila, koji su u servisnoj funkciji ljetne pozornice, danas je vidljivo mnoštvo zidova. Neki od tih zidova mogli bi predstavljati obrambene bedeme tvrđave iz ranog srednjeg vijeka, pa čak i iz kasne antike. Ništa od toga nije moguće potvrditi te eventualni stariji sloj kaštela sv. Mihovila ostaje nepoznata, a, kako se čini, ostat će i dalje.
- 46 Nenad Cambi, „Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba,” u *Sedam stoljeća Šibenske biskupije, Šibenik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik 22. do 26. rujna 1998.* (Šibenik: Gradska knjižnica „Juraj Šižgorić”, 2001.), 19.
- 47 Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije* (Drniš – Zadar: Gradski muzej; Sveučilište, Odjel za arheologiju, 2006.), 34.
- 48 Željko Krnčević, „Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području,” *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 19 (1998.): 215-216.
- 49 Ivan Lucius, *Memorie istoriche di Tragurio, ora detto Traù* (Venetia, 1673.), 15.
- 50 O pravom arealu kaštela sv. Mihovila i njegovim proširenjima u ranom novom vijeku vidi kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 93-98.
- 51 Frano Dujmović, „Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine,” u *Šibenik – Spomen zbornik o 900. obljetnici*, ur. Slavo Grubišić (Šibenik, Muzej grada Šibenika, 1976.), 81, 46.
- 52 de Traux, *Festungen Dalmatiens*,” 13.
- 53 Zavoreov nacrt kaštela sv. Mihovila s crkvom unutar tvrđave vidi kod: Glavaš, „Šibenska tvrđava,” 95.
- 54 Ivo Glavaš, Ana Karadole, Josip Pavić, „O tvrđavi Barone iznad Šibenika,” *Portal* 9 (2018.): 49-60. O početnim arheološkim iskapanjima, novim povijesnim i konzervatorskim istraživanjima na tvrđavi sv. Ivana vidi: Glavaš i Pavić, „Tvrđava sv. Ivana,” 91-104.
- 55 O novijim istraživanjima na tvrđavi sv. Nikole i upisu na UNESCO-vu listu vidi kod: Ivo Glavaš, „Tvrđava sv. Nikole – nova istraživanja, plan obnove i UNESCO,” *Kvartal* 3-4 (2017.): 70-74.
- 56 O stilskim restauracijama vidi kod: Jukka Jokilehto, *A History of Architectural Conservation* (Oxford–Auckland–Boston–Johannesburg–Melbourne–New Delhi, Butterworth–Heinemann, 1999.), 137-173.
- 57 Marko Špikić, *Problemi rekonstruiranja u suvremenoj Hrvatskoj*, URL: http://icomosubih.ba/pdf/suradnja/2016/MSpikic_Problemi_rekonstruiranja_HR.pdf (25. 4. 2020.), 9.
- 58 Špikić, *Problemi rekonstruiranja*, 12.
- 59 Venecijansku povelju vidi kod: Bernard Feilden, *Conservation of Historic Buildings*. Amsterdam–Boston–Heidelberg–London–New York–Oxford–Paris–San Diego–San Francisco–Singapore–Sydney–Tokyo; Routledge, 2003.), 362.
- Blaće, Ante. “Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli’s Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta...” *Annales, Series Historia et Sociologia* 24 (2014), 239-252.
- Cambi, Nenad. “Područje Šibenske biskupije u starokršćansko doba.” In *Sedam stoljeća Šibenske biskupije, Šibenik, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Šibenska biskupija od 1298. do 1998., Šibenik 22. do 26. rujna 1998.* Šibenik: Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”, 2001, 9-24.
- Čuzela, Josip. *Šibenski fortifikacijski sustav*. Šibenik: Gradska knjižnica “Juraj Šižgorić”, 2005.
- Dujmović, Frano. “Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine.” In *Šibenik – Spomen zbornik o 900. obljetnici*. Edited by Slavo Grubišić, 77-120. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1976.
- Feilden, Bernard. *Conservation of Historic Buildings*. Third edition. Routledge, 2003.
- Ferić, Diana. *Skandal na tvrđavi svetog Mihovila otvorio nova-stara pitanja*, URL: <https://mok.hr/vijesti/item/12075-skandal-na-tvrdavi-svetog-mihovila-otvorio-nova-stara-pitanja> (25/4/2020)
- Glavaš, Ivo. “Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijском ratu.” *Portal* 6 (2015): 93-98.
- Glavaš, Ivo. “Barutane (polveriere) na tvrđavama sv. Nikole i sv. Ivana u Šibeniku.” *Ars Adriatica* 7 (2017): 213-226.
- Glavaš, Ivo. “Tvrđava sv. Nikole – nova istraživanja, plan obnove i UNESCO.” *Kvartal* 3-4 (2017): 70-74.
- Glavaš, Ivo and Josip Pavić. “Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40 (2017): 91-104.
- Glavaš, Ivo Ana Karadole, and Josip Pavić. “O tvrđavi Barone iznad Šibenika.” *Portal* 9 (2018): 49-60.
- Glavaš, Ivo, Andrija Nakić and Josip Pavić. “Sperone – najraniji poznati položaj za upotrebu vatrenog oružja na Tvrđavi sv. Mihovila u Šibeniku.” *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 41/42 (2017): 35-44.
- Hilje, Emil. “Mletački kaštel u Zadru.” *Ars Adriatica* 1 (2011): 109-116.
- Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*. Oxford–Auckland–Boston–Johannesburg–Melbourne–New Delhi: Butterworth–Heinemann, 1999.
- Krnčević, Željko. “Srednjovjekovna arheološka nalazišta na šibenskom području.” *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 19 (1998): 197-225.
- Listine o odnosjima između južnoga slavenstva i Mletačke Republike. Edited by Šime Ljubić, vol. 7-8. Zagreb: JAZU, 1882-1886.
- Lucius, Ivan. *Memorie istoriche di Tragurio, ora detto Traù*. Venetia, 1673.
- Marasović, Katja. “Mletački kaštel u Splitu. Izgradnja i preobrazbe.” *Prostor* 20 (2012): 252-263.
- Stošić, Krsto. *Šibenske tvrđave*, manuscript.
- Šibenik dobio novu ljetnu pozornicu na tvrđavi sv. Mihovila, URL: <https://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/sibenik-dobio-novu-ljetnu-pozornicu-na-tvrdjavi-sv-mihovila---339548.html> (25/4/2020.)
- Šibenski diplomatarij. *Zbornik šibenskih isprava*. Edited by Josip Barbarić and Josip Kolanović. Šibenik: Muzej grada Šibenika, 1986.
- Špikić, Marko. *Problemi rekonstruiranja u suvremenoj Hrvatskoj*, URL: http://icomosubih.ba/pdf/suradnja/2016/MSpikic_Problemi_rekonstruiranja_HR.pdf
- Traux, Maximilian de. *Festungen Dalmatiens und Albaniens nebst vorliegenden Inseln, und Beschreibung*, manuscript, Zadar, 1805.
- Tvrđava sv. Mihovila dobila još tri ulaza, URL: <https://vijesti.hrt.hr/203887/tvrava-sv-mihovila-dobila-jos-tri-ulaza> (25/4/2020.)

- Uglešić, Ante. *Ranokršćanska arhitektura na području današnje šibenske biskupije*. Drniš – Zadar: Gradski muzej; Sveučilište, Odjel za arheologiju, 2006.
- Vežić, Pavuša. "Tvrđava kao teatron u Šibeniku i Grad kao kulisa u Dubrovniku." *Kvartal* 3–4 (2016): 4–8.
- Zelić, Danko. "Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku" PhD diss., University in Zagreb, 1999.
- Žmegač, Andrej. "Priručnik za Dalmaciju: De Trauxov opis iz 1805." *Ars Adriatica* 6 (2016): 199–208.

SUMMARY

About the Reconstruction Works on St. Michael's Fortress in Šibenik

St. Michael's Fortress is located on a dominant 80-meter high hill above the town of Šibenik, on the northern edge of the ring of the city walls. All newly undertaken conservation, restoration and reconstruction works were completed on 7 June 2014. Interventions on the curtain walls and on the retaining wall of the fortress annulled part of the historical layers from the early modern period. Radical restoration work on the reconstruction of the northeast, northwest and southwest curtain walls of the fortress and the northeast retaining wall established an imaginary monument that tries to associate with the Middle Ages. For example, in the early 2000s, a series of merlons with loop-holes were created on the final part of the fort's northeast curtain wall, even though they were the remains of new-age gun loops. At the very beginning of the conservation and restoration work on the fortress, in the 1990s, gun loops and historical buildings were removed, built on its southwest wall. In the existing embankment under the northwest wall, on the site of the historic battery tower, in 2014 a new service entrance was built in the form of a tunnel, and in the very corner of the northwest and southwest walls a completely new square tower was built. It is questionable to what extent these restoration procedures on the fortress are in accordance with Article 9 and 11 of the Venice Charter (1964) relating to the basic principles of restoration. Nevertheless, it should be emphasized that every conservation and restoration work on fortifications is associated with the basic difficulty around the purpose since the old (originally defensive) purposes are long gone.

Dr. sc. IVO GLAVAŠ rođen je u Šibeniku 1964. godine. Na Filozofskom fakultetu u Zadru studirao je povijest i povijest umjetnosti te diplomirao 1989. godine na Odsjeku za povijest. Na Sveučilištu u Zadru pohađao je poslijediplomski studij i 2015. godine doktorirao arheologiju. Objavljuje znanstvene radove iz područja arheologije i povijesti umjetnosti, s posebnim naglaskom na fortifikacije kasnog srednjeg i ranog novog vijeka.

IVO GLAVAŠ, PhD was born in Šibenik in 1964. He studied history and art history at the Faculty of Philosophy in Zadar and graduated in 1989 from the Department of History. He attended postgraduate studies at the University of Zadar and in 2015 received his doctorate in archeology. He publishes scientific papers in the field of archeology and art history, with special emphasis on the fortifications of the late Middle Ages and early modern times.